

*Комарова Зоя,
кандидат філологічних наук, доцент*

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФОНЕМНІ СТРУКТУРИ КОРЕНЕВИХ МОРФЕМ В ІМЕННИКАХ ІЗ НЕПОХІДНОЮ ОСНОВОЮ

Вивчення різних типів морфем сучасної української мови з погляду їх фонемної (фонологічної) організації, яка підлягає певним закономірностям будови слова, має важливе значення для пізнання особливостей функціонування та розвитку мовних одиниць, а також для автоматизації мовознавчих досліджень та автоматизованого аналізу. Фонемну структуру морфеми утворюють фонемні, які входять до складу морфеми і наділені певними функціями у межах морфемного рівня мови [3:699–700].

Різноманітні типи афіксальних морфем в українській мові та особливості фонемної реалізації структурних моделей цих морфем описано й проаналізовано нами в попередніх розвідках [1; 2]. Мета пропонованого дослідження полягає у з'ясуванні особливостей будови та фонемної репрезентації кореневих морфем в іменниках із непохідною основою.

У ході проведеного дослідження було виявлено 45 різних структур, репрезентованих мінімум – двома, максимум – вісьмома фонемами.

Аналіз 275 іменників із непохідною основою, дібраних зі «Словника українських морфем» Л. Полюги, засвідчив, що у 37,8 % слів від їх загальної кількості кореневі морфеми мають п'ятифонемну структуру, чотирифонемну – 29,9 %, трифонемну – 24 %, шестифонемну – 7,8 %, семифонемну і двофонемну – по 1 %, восьмифонемну – 0,4 % слів.

Серед трифонемних кореневих морфем в іменниках із непохідною основою найпродуктивнішою є структура **ППП** (приголосна/голосна/приголосна). За такою моделлю побудовано 62 % досліджуваних

одиниць із трьома фонемами у корені, наприклад: *дуга* (500), *коло* (503), *коза* (503), *коса* (504), *мох* (508), *миша* (507), *мука* (508).

Структуру ПГП мають як односкладові, так і двоскладові лексеми. Приголосні у такій моделі поєднуються з голосними заднього ряду /y/, /o/, /a/, а також переднього ряду /e/, /и/, зрідка /i/ після твердих губних /б/, /в/, /п/ і задньоязикової /х/.

Консонантно-вокалічну трифонемну будову з початковою м'якою і кінцевою твердою приголосною виявляє структура П'ГП у словах: *тіло* (518), *сік* (516), *сіни* (516), *рік* (513), *рід* (513), *річ* (513), *ріна* (513).

За зразком П'ГП' побудовані корені односкладових слів: *зять* (502), *сіть* (515), *тінь* (518), *ціль* (520), *лють* (506), *лінь* (506). У таких структурах функціонує голосна /i/, зрідка – /a/, /y/ (орфографічно **я**, **ю**) з двома м'якими приголосними: глухими /г'/, /ц'/, /с'/, дзвінком /з'/ і сонорними /н'/, /л'/.

Консонантно-вокалічну трифонемну будову з останніми м'якими сонорними приголосними /л'/, /н'/ або /р'/, глухою /г'/ і дзвінкою /з'/ виявляє структура ПГП', у якій голосний компонент виражений голосними фонемами як переднього, так і заднього ряду: *біль* (494), *міль* (507), *день* (499), *даль* (499), *суть* (517), *дитя* (500), *доля* (500), *жаль* (501), *зорі* (502).

За структурною схемою «голосна/тверда приголосна/м'яка приголосна» (ГПП') побудований корінь у слові *орля* (509), репрезентований сполукою голосної фонемі заднього ряду /o/ та двох сонорних приголосних /рл'/.

У лексемі *уста* (519) коренева морфема організована за зразком «голосна/тверда приголосна/тверда приголосна» (ГПП). Ця модель реалізована сполукою голосної фонемі заднього ряду /y/ та стійкої сполуки глухих приголосних /ст'/.

Коренева морфема без вокального елемента наявна лише в одному слові української мови – *скло* (структура ППП). Консонантні компоненти в такій моделі репрезентовані поєднанням двох глухих фонем /ск/ і сонорної /л/.

50 % аналізованих іменників, у яких кореневі морфемі містять чотири фонемі, побудовані за чотирифонемною схемою **ППГП**, наприклад: *слово* (515), *смола* (516), *снага* (516), *твір* (517), *хмара* (519). Переважно це одно- і двоскладові слова з початковими глухими приголосним /к/, /с/, /п/, /т/, /х/, /ц/, /ш/ у поєднанні з наступними сонорними /л/, /н/, /р/, /м/, /в/, наприклад: *ключ*, *кров*, *плече*, *смуга*, *твір*, *хмара* тощо, за винятком слів *школа*, *штука*, *щока*, *щука*, де початкові приголосні представлені двома глухими, а також слів *дрова*, *дрож* і *друг* із початковою сполукою дзвінкої фонемі /д/ із сонорною /р/. Вокальний елемент репрезентований переважно голосними заднього ряду – /у/, /о/, /а/, рідше – голосними переднього ряду /е/, /и/, а в поодиноких випадках – /і/.

За структурною схемою **ПП'ГП** побудовані кореневі морфемі у словах: *бляха* (494), *гріх* (499), *клюв* (503), *плід* (512), *сніп* (516), у яких початкові глухі /к/, /п/, /с/, /х/ або дзвінки /б/, /г/ поєднані з сонорними /р'/, /л'/, /н'/.

Лише у словах *стіг* і *стіл* маємо стійку сполуку глухих фонем /ст'/.

Кінцевий компонент представлений сонорними /м/, /в/, /л/, /н/, дзвінками /д/, /б/, /з/, /г/ або глухими /х/, /к/, /п/, /т/.

За моделлю **ППГП'**, де кінцеві м'які сонорні /р'/, /л' /, /н'/ та дзвінка /з'/, побудовані корені у словах: *двері* (499), *свиня* (514), *слизь* (515) тощо.

Структурна схема іменникових коренів **ПГПП** реалізована у словах: *вовк* (496), *гуща* (499), *форма* (519), *литка* (505) тощо. Початковий приголосний у таких побудовах виражений сонорними /м/, /л/, /в/, дзвінками /г/, /д/ і глухими /ф/, /к/, /ч/, /п/; голосний компонент – усіма голосними фонемами, за винятком фонемі переднього ряду /і/, а наступні компоненти моделі – сполукою сонорної фонемі з глухою, двома глухими, зрідка – двома сонорними.

За моделлю П'ГПП з першою сонорною власне м'якою фонемою /й/ організовані кореневі морфеми у словах: *юрба* (522), *ядро* (522), *ярмо* (522), *ясла* (522), *ясна* (522).

Модель П'ГП'П представлена коренем у слові *яйце* (522), де навколо голосної фонемі заднього ряду /а/ групуються дві сонорні фонемі /й/ і глуха фонема /ц/.

Коренева структура ГПП з першими лабіалізованими фонемами заднього ряду /о/, /у/ наявна у словах: *обід* (509), *обух* (509), *орел* (509), *узори* (519), *урок* (519). Другий голосний компонент у моделі репрезентований голосними заднього ряду /о/, /у/, а також голосними переднього ряду. Приголосні елементи в таких структурах являють собою поєднання фонем: дзвінка/дзвінка, дзвінка/глуха, глуха/глуха, дзвінка/сонорна, глуха/сонорна.

Серед досліджуваних лексем зафіксовано лише одне слово *іскра* з кореневою моделлю ГППП, яку реалізують голосна фонема переднього ряду /і/ у поєднанні з двома глухими /ск/ та сонорною /р/.

Структуру ПП'ГП' представляє одне слово *кліть* (503), яке побудоване з вокальним елементом – голосною переднього ряду /і/ та сполукою глухої фонемі /к/ і сонорної м'якої /л'/, кінцевою приголосною є м'яка дзвінка фонема /т'/.

Переважає більшість досліджуваних одиниць із коренями, які мають п'ятифонемну будову (64 %) , утворена за схемою ППГП, наприклад: *пісок* (511), *регім* (513), *сирота* (514), *леміт* (505), *сором* (516) тощо.

У таких іменниках коренева морфема репрезентована сполукою двох голосних фонем із трьома приголосними в різних поєднаннях, наприклад: «дзвінка/сонорна/дзвінка»: *берег* (494), *борода* (495), *голуб* (498), де дзвінкі /б/, /з/, /г/, /д/, /ж/ функціонують поряд із сонорними /р/, /л/ і голосними /о/, /у/, /е/; «глуха/дзвінка/глуха»: *собака* (516), *пазуха* (510), *хобот* (519), *чобіт*

(521), де дзвінки /б/, /з/ стоять між глухими /с/, /к/, /п/, /х/, /т/, /ч/ і голосними /о/, /а/, /у/, зрідка /і/ та ін.

Серед п'ятифонемних структур поширеною є побудова ППГП', яка реалізована в лексемах: *будень* (495), *галузь* (497), *кашель* (503), *ремінь* (515), *перець* (510), *полиця* (511), *лебідь* (505). Кінцевий компонент у такій моделі реалізований м'якими сонорними фонемами /л'/, /н'/, дзвінками /з'/, /д'/, глухими /т'/, /с'/, /ц'/, Приголосні фонемні поєднують переважно голосні заднього ряду /у/, /о/, /а/, рідше – голосні переднього ряду /е/, /и/, зовсім рідко – голосна /і/ (після задньоязикової /к/, губних /б/, /м/).

За зразком ППГ'П побудовані кореневі морфеми у словах: *буряк* (495), *батіг* (494), *вісім* (496), *горіх* (498), *каліка* (502). Середній компонент конструкції представлений м'якими сонорними фонемами /р'/, /л'/, /й/ та глухими /т'/, /с'/, початковий та кінцевий – твердими дзвінками /б/, /г/, /д/, глухими /к/, /х/, /п/, /с/, сонорними /в/, /м/, /р/, /н/. Після м'якої приголосної фонемі вживається голосна /і/, зрідка /а/, а після початкової твердої фонемі – переважно голосні заднього ряду /о/, /у/, /а/.

Корені в непохідних іменниках *правда* (512), *скарга* (515), *стебло* (516), *стегно* (516), *хвіст* (519) структуровані за схемою ППГПП. У такій моделі перші компоненти є стійкими сполуками глухих фонем /ск/, /ст/ або глухої фонемі з сонорною. Кінцеві елементи являють собою сполучення дзвінких фонем із сонорними, за винятком слова *хвіст*, у якому кінцеві компоненти представлені сполукою глухих. При словозміні цих іменників можлива заміна кінцевого твердого приголосного компонента на м'який відповідник: *правда* – *правді*, *стегно* – *на стегні*. Отже, моделі ППГПП і ППГПП' у цих випадках є варіантними. Хоча у мові існують іменники, у коренях яких кінцева фонема є м'якою, наприклад: *снасть* (516), *чверть* (520), а також *плем'я* (511).

Із м'якими початковою і кінцевою фонемами вживаються корені у словах *дъоготь* (500), *ніготь* (508), *лікоть* (508), побудовані за зразком **П'ГПГП'**. У такій моделі м'які приголосні /д'/, /т'/, /л'/, /н'/ групуються навколо голосних /о/, /і/.

Окремі моделі кореневих морфем у непохідних іменниках відзначаються поодинокими випадками актуалізації. До таких моделей належать: **ПГП'ГП'** у слові *корінь* (504); **ПППГП** у слові *строк* (517), **П'ГПГП** у словах *якір* (522), *явір* (522).

Кореневі моделі з першим вокальним елементом представлені в мові двома структурами – **ГППГП**, **ГПГГП**. За такими зразками побудовані корені у слові *істина* (502), яку репрезентують голосна фонема переднього ряду /і/, сполука двох глухих /ст/, голосна переднього ряду /и/ та сонорна /н/, та в слові *ідеал* (502), у якому наявний нехарактерний для української мови збіг голосних /ea/ в середині кореня.

Отже, різноманітні типи кореневих морфем в іменниках із непохідною основою, яким притаманні специфічні звукові ознаки, побудовані за певними зразками – фонемними структурами, кількість яких у мові обмежена. Найбільшою актуалізацією відзначаються структури кореневих морфем, до складу яких входять три, чотири і п'ять фонем. Серед трифонемних кореневих морфем в іменниках із непохідною основою найпродуктивнішою є структура **ПГП**, а п'яти- і чотирифонемні морфемні тяжіють до структур **ПГПГП** і **ППГП**.

Морфологічна система української мови рідко актуалізує дво-, семи- та восьмифонемні структури. Шестифонемні структури іменникових коренів із погляду набору компонентів є досить різноманітними, але за їх зразками побудована невелика кількість слів.

План вираження кореневих морфем забезпечують усі голосні української мови. Із-поміж приголосних система мови використовує лише 28

фонем (18 твердих і 10 м'яких): 9 сонорних – /р, л, м, н, в, й, р', л', н'/, 12 глухих – /к, х, ш, ч, п, ф, т, т', ц, ц', с, с'/, 7 дзвінких – /б, г, д, д', ж, з, з'/.

Перевага надається сонорним і глухим фонемам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Комарова З. Структурна організація та особливості фонемної репрезентації українських суфіксів // Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: збірник наукових праць / гол. ред. Л. М. Полюга. – Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2012. – Вип. 2. – С. 110–114.

2. Комарова З. Структурна організація та особливості фонемної репрезентації українських префіксів // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сепія: Філологія (мовознавство): збірник наукових праць / [гол. Ред.. Н.Л. Іваницька]. – Вінниця: ТОВ «Фірма Планер», 2012. – Вип. 16. – С. 67–70.

3. Клименко Н. Ф. Фонемна структура морфеми / Клименко Н. Ф. Українська мова: енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. – К. : вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 699–700.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

Полюга, Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. – Вид. 3-є, допов. і випр. – К. : Довіра, 2009. – 554 с.